

ЗАЙНЯТІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

В.В. ОНІКІЄНКО,
Д-р екон. наук, професор

VOLODYMYR V. ONIKIENKO,
Ph.D. in Economics, professor

Abstract. Employment and Living Standards of the population.

This material explores the sophisticated and contradicting inter-relations between two indicators of Ukrainian society: the level of productive employment and life quality. The main causes for the decline in living standards in Ukraine are identified as family and hidden unemployment, the growth of shadow sector, decline in wages as cost of labour, and inadequate professional and qualification structure of the labour force. Particular solutions in the field are offered.

Розв'язання проблем зайнятості в інтересах людини є обов'язковою умовою побудови соціально орієнтованої ринкової економіки. Саме зайнятість виступає інтегральним показником результативності реформ, оскільки акумулює в собі економічні, соціальні, демографічні процеси. З економічного боку зайнятість пов'язується з можливістю людини своєю працею забезпечувати собі і своїй сім'ї гідне існування, сприяючи в той же час зростанню ефективності суспільного виробництва. Соціально-демографічна функція зайнятості полягає у формуванні і розвитку особистості людини відповідно до етапів її життєвого циклу та кар'єрного і статусного зростання.

Визначальна роль зайнятості полягає у формуванні доходів і якості життя населення. **Доход – це та сума грошей, яку людина заробляє або отримує протягом певного часу.** Реальний дохід визначається кількістю товарів і послуг, які можна придбати на грошові доходи. Ступінь забезпечення потреб людини порівняно з відповідними нормами та її особистими домаган-

нями характеризує **якість життя.** В широкому розумінні якість життя характеризується забезпеченістю матеріальними благами, безпекою, в тому числі екологічною, доступністю медичного обслуговування, можливостями отримання освіти і розвитку здібностей, задоволенням духовних і культурних потреб, соціальними відносинами у суспільстві тощо.

У той же час оцінка якості життя залежить від суб'єктивного сприймання людьми умов існування і може розглядатися як важливий фактор зайнятості. Тому, на нашу думку, найбільш суттєвою характеристикою зайнятості є відносини між людьми щодо отримання ними заробітку (трудового доходу) або прибутку, які задовільняють особисті інтереси і стимулюють трудову або підприємницьку діяльність. Це означає, що **доходи є результатом використання факторів виробництва** (праці, капіталу, землі, підприємницьких здібностей). Джерела, принципи формування і розподілу доходів, таким чином, зумовлюються граничною продуктивністю факторів виробництва.

Частка трудових доходів, від яких залежить якість життя населення, у сукупному доході визначається відношенням добутку заробітної плати на чисельність зайнятих до величини сукупного доходу. На величину трудових доходів впливають такі фактори, як обсяги пропозиції робочої сили, зростання основного капіталу та зміни технології, які, в свою чергу, визначають попит на робочу силу.

Рівноважний рівень заробітної плати, який встановлюється на ринку праці, визначає **величину трудового доходу**, який корелює із зайнятістю. Зауважимо, що в країнах з розвинутою ринковою економікою спостерігається тенденція до зростання частки трудових доходів у сукупному доході (до 80%) і покращення якості життя, тобто забезпечення його на рівні прогресивних стандартів.

Цілком зрозуміло, що трудові доходи і якість життя населення безпосередньо залежать від продуктивності праці, повної, продуктивної та ефективної зайнятості економічно активного населення. Між зайнятістю і якістю життя існують багатосторонні зв'язки і взаємозалежності. Загальновідомо, що **висока заробітна плата** супроводжується стабілізацією ефективного сукупного попиту на робочу силу, посиленням мотивації та підвищенням продуктивності праці, зростанням платоспроможного попиту населення, інвестуванням економіки, а значить, зростанням зайнятості. **Низька заробітна плата**, навпаки, стимулює підвищений неефективний сукупний попит на робочу силу, який не відповідає реальним економічним потребам, і призводить до нагромадження прихованого безробіття. Аналогічну функцію економічного підґрунтя існування прихованого безробіття відіграють не виплати та заборгованість із заробітної плати. Наявність **прихованого безробіття**, тобто чисельності зайвих працівників, що отримують повну заробітну плату,

призводить до зростання собівартості і ціни продукції і, таким чином, до розкручування спіралі інфляції та зниження реальних доходів, якості життя населення. Низька заробітна плата разом з її невиплатами стимулює **вторинну зайнятість та зайнятість у неформальному, тіньовому секторі** економіки з метою підтримання доходів на прийнятному для кожної людини рівні.

У зв'язку з цим створення умов для забезпечення повної, продуктивної зайнятості як основного фактора підвищення якості життя населення є основним невідкладним завданням соціально-економічного розвитку України на сучасному етапі. В той же час від забезпечення повної, продуктивної зайнятості економічно активного населення залежать стан економіки і фінансові можливості виконання державною суспільних функцій, підтримання доходів і добробуту економічно неактивного населення, розвиток людського потенціалу.

Продуктивна зайнятість, орієнтована на досягнення максимально економічного і соціального ефектів, передбачає не тільки забезпечення гідних умов існування людини, зростання добробуту, але і недопущення нерационального використання трудового та інтелектуального потенціалу країни.

Основний зміст продуктивної зайнятості розкривається сукупністю таких характеристик:

- забезпечення потреби економічно активного населення у суспільно корисній діяльності;
- найвищий, за даних умов розвитку продуктивних сил, рівень продуктивності та ефективності суспільної праці;
- раціональний регіонально-галузевий розподіл ресурсів праці, що забезпечує найбільш ефективний розвиток усіх ланок економіки і найвищу віддачу кожного працівника;

- оптимальний розподіл суспільної праці відповідно до існуючих суспільних та індивідуальних потреб, а також рівня розвитку продуктивних сил;
- економічна доцільність кожної структурної одиниці народного господарства і кожного робочого місця;
- отримання працівником економічно обґрунтованих доходів;
- задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб населення;
- створення таких умов зайнятості, за яких можливим є не тільки відтворення робочої сили працівника, але й гармонійний розвиток його як особистості;
- адекватність професійно-кваліфікаційної структури робочої сили системі робочих місць, тобто кількісна та якісна відповідність пропозиції робочої сили попиту на неї.

Разом з тим, на нашу думку, продуктивна зайнятість характеризує не тільки ефективність використання праці у суспільстві, але й на рівні окремого працівника, тобто враховує суб'єктивний особистісний момент. На особистісному рівні важливими виступають не тільки показники продуктивності праці, але й величина отриманого доходу, поріг відчутності якого, у свою чергу, залежить від багатьох чинників, зумовлюючи відповідну мотивацію до сфери зайнятості та тривалості робочого часу [1].

Ми вважаємо, що **продуктивна зайнятість є характеристикою рівня організації зайнятості, доцільності та розумності її параметрів, а також ефективності її внутрішньої структури.** Вона матеріалізується в ефективності економіки, забезпечує її інтенсивний розвиток. Продуктивна зайнятість сприяє досягненню максимального рівня ділової та трудової активності і, як результат, динамічному процесу економічного розвитку. Загалом, продуктивна зайнятість визначає такий її рівень і

структуру, які одночасно відповідають потребам виробництва у кількості та якості робочої сили, а також потребам економічно активного населення у кількості робочих місць з необхідними якісними параметрами. Тобто, продуктивна зайнятість сприяє досягненню збалансованості між потребою населення у робочих місцях та їх наявністю не тільки в цілому, але і в розрізі професій, кваліфікацій, умов і режимів праці та інших якісних характеристик, які зумовлені як запитами людей, так і вимогами виробництва.

Окреслений підхід до розуміння суті продуктивної зайнятості визначає цілеспрямований характер її формування, який зумовлюється суспільними цілями розвитку. Формується в умовах структурної перебудови економіки, продуктивна зайнятість стає важливою складовою ринкових відносин, атрибутом інтенсивного розвитку економіки, оскільки вона забезпечує оптимальний соціально-економічний результат, підвищення добробуту громадян.

Тому, досліджуючи проблеми продуктивної зайнятості, необхідно брати до уваги поточні економічні умови, які здатні мобілізувати творчу і соціальну активність громадян або завадити її проявам.

Макроекономічні показники 2000 р. окреслили позитивну динаміку до економічного поживлення і зростання. Так, реальний приріст ВВП за 2000 р. склав 6% порівняно з попереднім роком, а промислового виробництва – 12,9%. Цьому сприяли не тільки зовнішньоекономічна ситуація, але й виважена макроекономічна політика, у першу чергу в бюджетній сфері, впорядкування державних фінансів, покращання платіжної дисципліни в енергетичному секторі, прискорення ринкових реформ в аграрному секторі.

Важливою відмінною рисою 2000 р. стало випереджаюче зростан-

ня інвестицій в основний капітал, які за січень-вересень збільшилися на 14,1% порівняно з аналогічним періодом 1999 р.

Разом з позитивними тенденціями у динаміці виробництва спостерігається **стабілізація і в сфері державних фінансів**. Реальні надходження до Державного бюджету за 2000 р. збільшилися на 35,4% відносно 1999 р., а зведеного – на 11,8%. Профіцит Державного бюджету за 2000 р. становив 0,3% від ВВП проти дефіциту бюджету за 1999 р. у розмірі 1,5% від ВВП.

Стабілізації державних фінансів значною мірою сприяло позитивне сальдо зовнішньоторговельного обороту товарів та послуг. Експорт товарів зріс за рік майже на чверть (на 24,8% за січень-листопад 2000 р.). Позитивне сальдо рахунку поточних операцій у 2,6 млрд. дол. США за 2000 р. досягло свого рекордного значення за останні 5 років. Уперше з 1995 р. скоротився зовнішній державний борг (на 2,478 млрд. дол. США), в тому числі і перед МВФ (на 898 млн. дол. США).

Валютна політика у 2000 р. була спрямована на забезпечення стабільних і прозорих умов функціонування валютного ринку України і, насамперед, запобігання різким коливанням курсу гривні щодо вільно конвертованих валют. Стабільність обмінного курсу підтримувалася протягом року економічними методами; продовжувалася політика здешевлення кредитних ресурсів банків шляхом послідовного зменшення облікової ставки НБУ (у серпні її було знижено вчетверте за цей рік до 27% проти 45 на початок року). Це сприяло збільшенню кредитів у реальний сектор економіки (на 62% з початку року).

Для 2000 р. характерна й інша позитивна тенденція – **пожвавлення на споживчому ринку і зростання реальних грошових доходів населення** на 6,2 % порівняно з

1999 р. Приріст роздрібного товарообігу за 2000 р. становив 6,9%.

Однак **позитивна економічна динаміка у 2000 р. намітилася на фоні значного спаду у попередньому періоді**. Так, за розрахунками спеціалістів РВПС України НАН України, скорочення інвестицій за період з 1990 по 1999 р. значно випереджало падіння ВВП. У 1999 р. по відношенню до 1990 р. ВВП знизився на 59,3%, а інвестиції в основний капітал – на 78%. Зниження інвестиційної активності призвело до скорочення частки валового агромадження у структурі використання ВВП з 23% у 1990 р. до 19,8% у 1999 р. Питома вага інвестицій в основний капітал у ВВП скоротилася з 18,6 у 1990 р. до 13,8% у 1999 р. Фізичний обсяг капітальних вкладень у промисловість скоротився у 1999 р. порівняно з 1990 р. у 4,2 раза, в машинобудівний комплекс – в 17,98 раза, у промисловість будівельних матеріалів – у 10,6 раза. Питома вага сільського господарства в загальній сумі інвестицій в основні фонди економіки в 1999 р. порівняно з 1990 р. скоротилася з 21,3% до 4,6%, а фізичний обсяг капітальних вкладень у цю галузь зменшився у 21,1 раза.

Слід також відмітити, що серйозним чинником, який негативно позначається на результатах економічного зростання, в тому числі на зростанні реальних грошових доходів, а значить, і якості життя населення, є висока **інфляція**, яка не подолана і досі. Протягом 1996–2000 рр. щорічний індекс цін споживчого ринку коливався в межах 110–140%, а цін виробників промислової продукції – в межах 105–135%. В результаті, попри щорічне зростання чистих грошових доходів населення (в 1998 р. на 8,8%, в 1999 р. на 9,3%), реальні грошові доходи скорочувалися. В 1998 р. вони становили 98,4 % від рівня 1997 р., а в 1999 р. – 89,1% від рівня 1998 р. Тож, незважаючи на зростання ре-

альних доходів у 2000 р. на 6,9% порівняно з 1999 р., обсяги їх були меншими, ніж у 1998 р., а річний темп інфляції становив 25,8%. **З аналізу розвитку соціально-економічних процесів в Україні за минулий період можна зробити такі висновки:**

- економічне піднесення **не призвело** до покращення життєвого рівня населення; соціальні проблеми в Україні продовжують загострюватися. Це, зокрема, вказує на неефективне використання ресурсів праці, оскільки, як зазначалося вище, саме продуктивна зайнятість сприяє, з одного боку, економічному зростанню, а з іншого – вирішенню соціальних проблем у суспільстві. Якраз ці її властивості дозволяють прискорити вихід суспільства із соціально-економічної кризи та забезпечать його подальший поступальний рух до соціально орієнтованої ринкової економіки;
- **не відбулося** суттєвих позитивних змін у фінансах підприємств і організацій. Тому немає підґрунтя для зміцнення фінансової системи держави, а отже, і фінансових ресурсів для фінансування соціальної сфери, оскільки фінанси підприємств – це база бюджетів усіх рівнів, основа підтримання доходів значної частини населення;
- **немає** помітних зрушень у виправленні структурних перекосів та деформацій економіки. Відсутність радикальних структурних змін веде до швидкого вичерпання потенціалу економічного зростання. З огляду на глибину кризи необхідні істотніші зрушення в макроекономічній політиці, в структурі зайнятості і оплаті праці;
- **значно зросли темпи інфляції**, а великий пласт соціальних проблем, в тому числі і рівень життя, пов'язаний саме з нею;
- продовжує існувати **невідповідність** між динамікою економіч-

ного розвитку, динамікою зайнятості та динамікою заробітної плати. При зменшенні за період з 1991 по 1999 р. ВВП в 2,7 рази реальна заробітна плата зменшилася в 3,6 рази;

- високий сукупний попит на працю **не відповідає** забезпеченню продуктивної зайнятості, про що свідчить високий рівень прихованого безробіття;
- майже 1200 тис. чоловік мають статус безробітних, що свідчить про **неефективність** політики зайнятості і політики доходів.

Оцінюючи зайнятість у галузях і сферах економіки України, необхідно відмітити, що вона не відповідає викладеним вище позиціям її продуктивної форми. Головними причинами цього вважаємо: завищену порівняно з необхідною чисельність працівників, зайнятих в економіці; недовикористання праці зайнятих громадян (приховане безробіття); неповна зайнятість та переміщення робочих місць у неформальний сектор; невідповідність якості робочої сили вимогам до неї з боку виробництва; певну стихійність та загальну неефективність міжсекторального і міжтериторіального розподілу трудових ресурсів. Внаслідок цього **знижується якість життя населення.**

Потужним фактором, що негативно впливає на якість життя значної частини населення на сучасному етапі соціально-економічного розвитку, є **поширення родинного безробіття** на українському ринку праці. Нерідко зареєстрованими у службі зайнятості є 4-5 членів однієї родини (наприклад, тільки у Городнянському районі Чернігівської області нараховується 49 таких сімей). За даними Державного центру зайнятості, в 1999 р. кількість сімей, де безробітними є декілька членів, зросла майже на третину і на початок 2000 р. в цілому по Україні становила 41 тис. Крім того, в державі є 5 тис. безробіт-

них одиноких матерів. Їх чисельність за останній рік зросла на 20,2%.

У багатьох сімей закінчився термін виплати допомоги по безробіттю. Понад 80% безробітних одержували допомогу нижче мінімальної заробітної плати, з них більше половини отримували допомогу у розмірі лише 25 грн. Середня тривалість безробіття таких осіб перевищує 11 місяців, а в третині регіонів (Київська, Харківська, Черкаська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області) вона становить більше одного року.

Найвніть родинного безробіття характерна як для сільських районів, так і для міст, де призупиняють свою діяльність великі промислові підприємства. Вкрай напружена ситуація склалася в тих містах і районах, де одне підприємство забезпечувало зайнятість його жителів і на якому люди працювали династіями.

Зростання безробіття, в тому числі прихованого, прямо пов'язане з **розширенням обсягів тіньової економіки**. Така економіка включає в себе не тільки високодоходну незаконну діяльність, але й діяльність, спрямовану на елементарне виживання, що приносить незначні доходи. До негативних наслідків "тіньової" діяльності можна віднести несплату податків до бюджету та внесків до Пенсійного і страхових фондів, що знижує обсяги трансфертів і негативно позначається на рівні життя їх отримувачів.

Недовикористання трудового потенціалу призводить до **зменшення потенційного ВВП**, зниження трудових доходів і погіршення якості життя, що є певною мірою стримуючим фактором економічного зростання, оскільки зумовлює скорочення платоспроможного попиту населення, згортання економічної активності в галузях кінцевого попиту та інших пов'язаних з ними виробництвах,

зменшення зайнятості. Наслідком цих процесів є зростання масштабів бідності серед економічно активного населення, **гальмування процесу створення середнього класу**.

Поряд з низьким рівнем доходів та інфляцією зубожіння широких верств населення України посилюється значним **майновим розшаруванням**. Тільки протягом першого півріччя 2000 р. децильний коефіцієнт концентрації грошових доходів, тобто відношення доходів 10% найбагатших до доходів 10% найменш забезпеченого населення, зріс на 0,8 відсоткового пункту. В цілому по Україні доходи 10% найбагатших у 14 разів перевищують доходи 10% найбідніших верств населення. У США таке перевищення становить 5,5 раза.

На збільшення розриву в грошових доходах населення у 2000 р. вплинуло нерівномірне **зростання цін**, за якого товари та послуги, що споживаються бідними верствами населення, дорожчають більш швидкими темпами, ніж інші товари та послуги. Останнє підтверджується такими даними: за 2000 р. ціни на продукти харчування зросли на 28,4%, тоді як ціни на непродовольчі товари – на 8,9%. Частка ж витрат населення на харчування у загальному їх обсязі зросла з 61,0% у 1999 р. до 61,8% на кінець II кварталу 2000 р.

Таке розшарування свідчить про **збільшення розриву у рівнях заробітків** та недоліки в розподілі новоствореної вартості між власниками капіталу і найманими працівниками на користь перших, а також про розширення масштабів тіньової діяльності. Свідченням цього є те, що при зростанні ВВП у 2000 р. на 6% середня заробітна плата в галузях економіки зменшилась на 0,9%.

Ця невідповідність ще більше поглиблює **розшарування населення** за доходами, свідчить про **зниження ролі заробітної плати** як міри вартості робочої сили та нагаль-

ну необхідність реформування системи оплати праці. Оскільки реальна заробітна плата зменшується до рівня, що не забезпечує працівникові обсягів споживання матеріальних благ і послуг, достатніх для розширеного відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці, забезпечення випереджаючого зростання заробітної плати на даному етапі є нагальною необхідною умовою оздоровлення економіки, розширення внутрішнього споживчого ринку і підвищення рівня життя населення. Водночас збільшення фондів оплати праці, підвищення їх частки у ВВП сприяло б зміцненню фінансового стану Пенсійного фонду, а також місцевих бюджетів, де податок на доходи фізичних осіб є основним.

Підтвердженням висновку щодо збільшення тіньових заробітків є дані таблиці 1. Розрахунки зроблено за даними Держкомстату України [2; 3; 4; 5].

Як видно з таблиці, співвідношення між сукупними витратами і сукупними доходами всіх домогосподарств протягом 1999 і 2000 рр. залишаються стабільними. Однак динаміка сукупних ресурсів і сукупних витрат домогосподарств першої і десятої децильних груп свідчить про подальше **поглиблення диференціації доходів і погіршення життя найбільшій частини населення**. Рівень сукупних ресурсів першої децильної групи

порівняно з середнім по всіх домогосподарствах зменшився з 71,3% в 1999 р. до 56,7% у 2000 р., в той час як аналогічний показник домогосподарств десятої децильної групи зріс на 11,4 процентних пункти.

В результаті рівень сукупних витрат у домогосподарствах першої децильної групи відносно середнього по всіх домогосподарствах практично не змінився; в домогосподарствах десятої децильної групи він був у 1,78 раза вищим за середній показник.

Незважаючи на перевищення сукупних витрат над сукупними доходами в домогосподарствах першої децильної групи в 2000 р., абсолютний показник витрат на одне домогосподарство був нижчим за середньодушовий прожитковий мінімум. В домогосподарствах десятої децильної групи сукупні витрати в півтора раза перевищували задекларовані доходи.

Гострими залишаються проблеми оплати праці в Україні. Держава повністю втратила свої регулюючі функції у найголовнішій сфері економічної діяльності – сфері оплати праці і захисту доходів громадян. Рівень заробітної плати не відповідає вартості робочої сили і мало пов'язаний з результатами трудової діяльності як окремого працівника, так і підприємства в цілому. Аналіз довів, що:

Таблиця 1

Сукупні ресурси та витрати домашніх господарств у 1999 – 2000 рр.

(в середньому за місяць на одне домашнє господарство), грн.

	1999 р.			2000 р.		
	Всі домашні господарства	З них у децильних групах за рівнем середньодушових сукупних витрат		Всі домашні господарства	З них у децильних групах за рівнем середньодушових сукупних витрат	
		Перша (з найнижчими витратами)	Десята (з найвищими витратами)		Перша (з найнижчими витратами)	Десята (з найвищими витратами)
Сукупні ресурси	331,95	236,61	465,08	422,88	239,93	640,42
У % до середнього рівня	100,00	71,30	140,10	100,00	56,70	151,40
Сукупні витрати	426,53	239,06	735,49	541,27	300,00	966,43
У % до середнього рівня	100,00	56,00	172,40	100,00	55,40	178,50
Співвідношення сукупних витрат та ресурсів, %	128,50	101,00	158,10	128,00	125,00	150,90

- по-перше, надзвичайно низька заробітна плата (порівняно із стандартами економічно розвинених країн для кваліфікованої та освіченої робочої сили) та нерегулярність її виплат дозволяють підприємствам утримувати надлишкову напівзайняту робочу силу;
- по-друге, зайнятість починає реагувати скороченням на зниження доходів у галузях з найнижчими заробітками;
- по-третє, в галузях економіки спостерігається надмірна диференціація заробітної плати, яка не пов'язана з техніко-технологічними їх особливостями і виробничими успіхами, тобто є економічно необґрунтованою;
- по-четверте, продовжує існувати система "зрівнялівки" – мінімальна заробітна плата перевищує 50% від рівня середньої (нормальним вважається відношення 25-30%);
- по-п'яте, фактично не діє тарифна система;
- по-шосте, повністю деформоване співвідношення між основною і додатковою оплатою праці.

Низький рівень заробітної плати (зарплатомісткість одиниці продукції в Україні втричі нижча, ніж у країнах з розвинутою ринковою економікою) і затримки з її виплатою послаблюють мотивацію і стимули до праці, ведуть до зниження продуктивності праці, зменшують бажання працівників до підвищення свого фахового рівня [6]. Наслідком цього є декваліфікація працівників, зниження мотивації до професійного зростання. Існуюча **система професійного навчання кадрів на виробництві знаходиться у критичному стані**. Якщо в 1990 р. навчання на виробництві проходило 4,5 млн. чол., то в останні роки лише близько 1 млн. чол. Періодичність підвищення кваліфікації персоналу підприємств становить у середньому 17

років, у той час як у країнах Західної Європи – не більше 3-5 років. Недостатньо використовується і потенціал профтехосвіти. Відповідно падає і рівень заробітної плати. Водночас усе більша частина українського населення порівнює якість свого життя, життєвий рівень, побутові стандарти зі стандартами розвинутих країн світу. Це об'єктивний наслідок відкритості економіки, економічної і культурної глобалізації.

Привертає увагу і така проблема: в умовах економічного зростання дуже **повільно зменшується заборгованість** із виплат заробітної плати. Станом на 10 січня 2001 р. вона становила 4,9 млрд. грн. і за 2000 рік скоротилася на 23%. При зростанні цін невиплачена заробітна плата втрачає свою реальну вартість. Таким чином, **держава не здатна реалізувати основну конституційну гарантію населення – забезпечити людину своєчасною винагородою за її працю**.

Низькі рівні заробітної плати, а також допустимість і поширеність практики її виплати із затримками не стимулюють роботодавців до впровадження прогресивних технологій і обладнання, що призводить до подальшої **деградації робочої сили**.

Окремо слід зупинитися на такій проблемі, як диференціація заробітної плати, що набула, скоріше, вигляду деформації її структури і призвела до диспропорцій у відтворювальних процесах. На непродуктивність зайнятості та серйозні суперечності ринку праці вказують такі прояви диференціації заробітної плати.

Міжсекторна. Стійкою вже стала тенденція до перевищення заробітної плати на підприємствах приватної власності порівняно з державними і колективними. На жаль, ця диференціація не пов'язана з виробничими успіхами працівників приватних підприємств, а в основному пояснюється руйнацією державного

сектора, спадом виробництва, кризою збуту, неплатежами та фінансовими негараздами.

Міжгалузєва. Коефіцієнт диференціації заробітної плати (співвідношення між найвищим та найнижчим її рівнем) у 2000 р. становив 6,5 раза проти 2,5 раза в 1990 р. При цьому існує декілька тенденцій її міжгалузєвої диференціації:

- По-перше, стійкі розриви у доходах працівників галузей бюджетної та небюджетної сфери. У таких галузях, як охорона здоров'я, культура, мистецтво, освіта, соціальне забезпечення рівень заробітної плати залишається надзвичайно низьким і становить 49-70% від середньої по народному господарству. Зниження доходів працівників бюджетної сфери негативно впливає на якість робочої сили в цих галузях та зумовлює переміщення спеціалістів до інших сфер діяльності.
- По-друге, невідповідність темпів зростання виробництва темпам зростання заробітної плати, а також низькі рівні заробітної плати в галузях, що працюють на споживача. Так, у легкій та деревообробній і целюлозно-паперовій промисловості при досягненні за 11 місяців 2000 р. 38,8% та 40%, відповідно, приросту продукції заробітна плата у цих галузях збільшилася лише на 19,4% та 33,9%. У той же час в електроенергетиці та паливній промисловості спостерігаємо протилежні тенденції: при зменшенні виробництва на 2,8% та 5,6%, відповідно, заробітна плата зросла на 14,9% та 21,8%.
- Крім того, за нашими розрахунками, коефіцієнти диференціації заробітної плати в легкій та деревообробній і целюлозно-паперовій промисловості порівняно з середньою в економіці у листопаді 2000 р. становили, відповідно, 0,9 та 0,7, в той час як в електроенергетиці

та паливній промисловості - відповідно 2,1 та 1,7.

Таким чином, значне **підвищення заробітної плати на підприємствах паливно-енергетичного комплексу не пов'язане із зростанням обсягів виробництва і продуктивності праці**, а зумовлене монополічним становищем цих підприємств, підвищенням цін до рівня світових, а також високою питомою вагою у заробітній платі доплат у зв'язку з умовами праці (вугільна промисловість).

Міжрегіональна. Коефіцієнт диференціації між регіонами з найнижчою та найвищою заробітною платою (Закарпатська область та м. Київ) у 2000 р. становив 2,6. Значна диференціація регіонів за рівнем заробітної плати певною мірою пояснюється особливостями галузевої структури їхньої економіки. Але, як і в попередніх випадках, розбіжності в заробітній платі по регіонах не пов'язані з різницею у продуктивності праці або з виробничими успіхами.

Отже, дослідження основних форм та видів диференціації заробітної плати на сучасному етапі розкриває дві особливості, які вказують на непродуктивність зайнятості та недосконалість вітчизняних ринків праці, - **надмірність диференціації та її економічну необґрунтованість**. Внаслідок цього основна маса працюючих одержує доходи на рівні нижче середнього.

Слід підкреслити, що продуктивна зайнятість, яка є базисом системи соціального захисту населення, повинна забезпечувати гідний рівень життя не тільки самому працюючому, а й членам його родини, принаймні утриманцям.

Звичайно, не всі види зайнятості здатні забезпечувати належний добробут (в усіх без винятку країнах існують низькооплачувані робочі місця), але саме продуктивна зайнятість має бути надійним гарантом проти

бідності, оскільки оплата праці є основним джерелом доходів населення. В Україні ж соціально-економічна криза та пов'язана з нею криза неплатежів у поєднанні зі специфічною поведінкою населення призвели до того, що **зайнятість (навіть кваліфікованих працівників) абсолютно не тільки не гарантує добробуту сім'ї, в якій один чи два члени працюють за наймом, але навіть не забезпечує прожиткового мінімуму**. Четверта частина домогосподарств, у складі яких немає утриманців, є бідними, а 13,5% – злиденними. Тобто ризик і бідності, і злиденності для цієї категорії домогосподарств істотно не відрізняється від середніх у сукупності. Дещо нижчим він є для тих домогосподарств, де глава сім'ї є самозайнятим.

Надзвичайне зростання бідності в Україні є очевидним процесом, незважаючи на те, що йому важко дати точну кількісну оцінку, оскільки вимір бідності є серйозною методологічною проблемою (існує декілька критеріїв і методик визначення рівня бідності). На підтвердження цієї тези зауважимо, що за оцінкою Е. М. Лібанової **реально бідними в Україні сьогодні є 27 % населення, а рівень злиденності становить 15 %**. У складі бідних та злиденних верств населення представлені практично всі типи домогосподарств: сім'ї з дітьми (в тому числі багатодітні) – 43,4% всіх бідних домогосподарств, сім'ї пенсіонерів – 29,1%, сім'ї без утриманців – 27,6% [7].

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, проведеного Держкомстатом України у четвертому кварталі 2000 р., 80,2% всього населення мали середньодушові сукупні витрати нижчі за прожитковий мінімум. Частка домогосподарств з витратами нижче прожиткового мінімуму становила 74,2%.

Оскільки ні робота, ні доходи тепер не гарантуються, для мільйонів людей **бідність стає способом**

життя. Трагічним є те, що значна частина населення не має гарантованого доступу навіть до нормального харчування. Вражаючими є такі дані: енергетична цінність раціону харчування бідного населення України становить 1875,7 ккал на добу, а злиденного – лише 1637,7 ккал [7]. Це означає, що вона знаходиться на рівні основного обміну і **не забезпечує енергетику трудової активності людини**. В той же час енергетична цінність раціону 10% найбільш забезпечених громадян у 4,8 раза вища від раціону 10% найбідніших, у тому числі за вмістом білків у 5 разів, жирів у 7,9 раза, вуглеводів у 3,5 раза.

Доходи більшості населення на такому мізерному рівні не можуть розглядатися як достатній мотиваційний фактор ефективної праці та фактор формування продуктивної зайнятості на макрорівні.

Відзначимо, що відсутність гострих соціальних конфліктів на фоні низьких доходів населення, а також ослаблення соціальних функцій держави свідчать про **існування компенсаторів** (неформальні доходи в більшості населення, а не тільки в його багатій частині). Можна навіть припустити, що населення принципово прийняло факт неможливості виконання соціальних зобов'язань з боку держави і самостійно виробило стратегію економічного виживання. Разом з тим, це ніяк не означає, що така ситуація є задовільною. По-перше, **компенсаторні ресурси обмежені**. По-друге, ситуація, що склалася, **гальмує економічне зростання**, оскільки не стимулюється продуктивна зайнятість.

Враховуючи викладене, можна з упевненістю стверджувати, що для поліпшення ситуації в сфері зайнятості, досягнення оптимального її рівня і структури необхідно **розробити і реалізувати Концепцію повної, продуктивної зайнятості, переглянути Концепцію реформування оплати праці** в на-

прямі підвищення ціни і вартості робочої сили, механізмів забезпечення зростання заробітної плати і доходів населення.

Комплекс державних заходів, спрямованих на підвищення якості життя населення, повинен спиратися на економічно і соціально обґрунтовану політику доходів і зайнятості. Головне завдання цієї політики полягає в забезпеченні високого рівня індивідуальних доходів, що сприятиме зростанню добробуту і зменшить тиск на державні фінанси. **Основними і першочерговими завданнями реалізації політики доходів у найближчий період повинні бути:**

- забезпечення економічно активного населення робочими місцями за рахунок інвестування виробництва і стимулювання підприємництва;
- відродження мотивації до активної трудової діяльності, вдосконалення стимулів до зростання заробітної плати;
- зменшення податкового тиску на фонд оплати праці та індивідуальні трудові доходи;
- зниження податку на додану вартість, в першу чергу на предмети першої необхідності, та відміна його на послуги;
- реструктуризація собівартості продукції і підвищення в ній частки

заробітної плати, що розширить внутрішній споживчий попит і стимулюватиме економічне зростання та зайнятість.

Безумовно, підвищення якості життя населення є пріоритетом будь-якої соціальної політики. Однак перспективи такого поліпшення визначаються **економічним зростанням, створенням або відновленням робочих місць**. Розширення сфери прикладання праці (з врахуванням раціоналізації структури суспільних потреб) сприятиме **збалансуванню інтересів** політики доходів і зайнятості з пріоритетами інвестиційної і структурної політики. Особливого значення набуває **прискорення розвитку малого бізнесу**. В нинішніх економічних умовах це єдино можливий шлях пом'якшення та нейтралізації неминучих соціальних наслідків банкрутства збиткових підприємств, насамперед зниження безробіття та підвищення життєвого рівня тих соціальних верств, які працювали на цих підприємствах. Необхідно **створити умови для послідовних переміщень робочої сили** з урахуванням справжніх розмірів і глибини диспропорцій в її розподілі. В основу цих переміщень слід покласти критерії доцільності та економічної і соціальної ефективності.

1. В.В.Онкієнко, Н.І.Коваленко. Продуктивна зайнятість населення: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення. – К.: РВПС, ПК "ПРИНТ-ЕКСПРЕСС", 1999. – 35 с.
2. Витрати і доходи домогосподарств України у 1999 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України)/Держкомстат України: Стат. бюл. – К., 2000.
3. Витрати і доходи домогосподарств України у I кварталі 2000 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) /

- Держкомстат України: Стат. бюл. – К., 2000.
4. Витрати і доходи домогосподарств України у II кварталі 2000 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Держкомстат України: Стат. бюл. – К., 2000.
5. Витрати і доходи домогосподарств України у 2000 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України)/Держкомстат України: Стат. зб. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 174, 234.

6. В.Новиков. Потенціал стабільної соціальної політики. // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 1. – С.31-35.
7. Лібанова Е.М. Соціальні аспекти економічного зростання в Україні // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку – К.: НТУУ КПІ, 2000. – С. 64–78.
8. А.А.Никифорова. Рынок труда: занятость и безработица. – М.: Междунар. отношения, 1991. –С. 29–35